पठतु संस्कृतम्

कोविद:

सप्तम-पाठः

सूक्तिः

यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः ।

- भगवद्गीता ३.२१

पदविभागः

यत्, यत्, आचरति, श्रेष्ठः, तत्, तत्, एव, इतरः, जनः

सन्धिः

यत् + यत्	- जश्त्वम्
यत् + आचरति	- जश्त्वम्
तत् + एव	- जश्त्वम्
एव + इतरः	- गुण:
इतरः + जनः	- विसर्ग-उकार:

अन्वयः

श्रेष्ठः यत् यत् आचरति तत् तत् एव इतरः जनः (आचरति) ।

सूक्तिः

यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः ।

- भगवद्गीता ३.२१

तात्पर्यम्

उत्तमजनाः यथा व्यवहरन्ति तथैव इतरे जनाः तान् दृष्ट्वा अनुकुर्वन्ति ।

व्याकरणांशाः & प्रतिपदार्थः

यत्	- द. नपुं. द्वि. ए.	
आचरति	- आ + चर्, लट्. प्र. ए.	करोति
श्रेष्ठः	- अ. पु. प्र. ए.	उत्तमजनः
तत्	- द. नपुं. द्वि. ए.	
एव	- अव्ययम्	
इतरः	- अ. पुं. प्र. ए.	अन्यः
जनः	- अ. पुं. प्र. ए.	नरः

सुभाषितम् - १

दूरीकरोति दुरितं विमलीकरोति
चेतश्चिरन्तनमघं चुलुकीकरोति
भूतेषु किञ्च करुणां बहुलीकरोति
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ।

पदविभाग:

दूरीकरोति, दुरितम् विमलीकरोति, चेतः चिरन्तनम्, अघम्, चुलुकीकरोति,
भूतेषु, किम्, च, करुणाम्, बहुलीकरोति, सत्सङ्गतिः, कथय, किम्, न, करोति, पुंसाम्

सन्धिः

चेतः + चिरन्तनम् - विसर्ग-सकारः, श्चुत्वम्
किम् + च - परसवर्णः

सुभाषितम् - १

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया - दूरीकरोति, विमलीकरोति, चुलुकीकरोति, बहुलीकरोति, कथय

प्रथमा - सत्सङ्गतिः, (त्वम्)

द्वितीया - दुरितम्, चेतः, चिरन्तनम्, अघम्, करुणाम्, किम्

षष्ठी - पुंसाम्

सप्तमी - भूतेषु

अव्ययम् - च, न

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- दूरीकरोति	निवारयति
का दूरीकरोति ?	- सत्सङ्गतिः	सज्जनानां सहवासः
किं दूरीकरोति ?	- दुरितम्	पापकृत्यम्
क्रिया	- विमलीकरोति	स्वच्छं करोति
का विमलीकरोति ?	- सत्सङ्गतिः	सज्जनानां सहवासः
किं विमलीकरोति ?	- चेतः	मनः
क्रिया	- चुलुकीकरोति	न्यूनी करोति
का चुलुकीकरोति ?	- सत्सङ्गतिः	सज्जनानां सहवासः
किं चुलुकीकरोति ?	- अघम्	पापम्
कीदृशम् अघम् ?	- चिरन्तनम्	पुरातनम्

सुभाषितम् - १

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- बहुलीकरोति	अधिकां करोति
का बहुलीकरोति ?	- सत्सङ्गतिः	सज्जनानां सहवासः
कां बहुलीकरोति ?	- करूणाम्	दयाम्
केषु बहुलीकरोति ?	- भूतेषु	प्राणिषु
क्रिया	- कथय	वद
कः कथय ?	- त्वम्	
किं कथय ?	- किं न करोति इति	किं न साधयति
का किं न करोति ?	- सत्सङ्गतिः	सज्जनानां सहवासः
केषां किं न करोति ?	- पुंसाम्	पुरुषाणाम्

सुभाषितम् - १

अन्वय:

(सत्सङ्गतिः) दुरितं दूरीकरोति, चेतः विमलीकरोति, चिरन्तनम् अघं चुलुकीकरोति, किं च भूतेषु करुणां बहुलीकरोति, कथय - सत्सङ्गतिः पुंसां किं न करोति ?

तात्पर्यम्

लोके सर्वेषां जनानां स्नेहिताः भवन्ति एव । तेषु स्नेहितेषु सज्जनानां संख्या तु न्यूना एव । यतः स्वार्थपराः एव अधिकाः सन्ति लोके । तथापि अस्माभिः सज्जनानां सहवासः एव करणीयः इति वदन् सुभाषितकारः तत्र कारणमपि वदति 'सज्जनानां सहवासेन पुरुषाणां मनसि स्थिताः दुष्टाः विचाराः दूरं गच्छन्ति । मनः शुद्धं भवति । पुरा कृतं पापमपि भस्म भवति । अपि च प्राणिनां विषये दया अधिका भवति । अतः सज्जनानां स्नेहः मनुष्याणां किं वा न करोति ? अर्थात् सर्वविधानि मङ्गलानि अपि जनयति ।

सुभाषितम् - १

व्याकरणांशा:

दूरीकरोति	- दूरी + कृ धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.
दुरितम्	- अ. नपुं. द्वि. ए.
विमलीकरोति	- विमली + कृ धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.
चेतः	- स. नपुं. द्वि. ए.
चिरन्तनम्	- अ. न. द्वि. ए.
अघम्	- अ. न. द्वि. ए.
चुलुकीकरोति	- चुलुकी + कृ धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.
भूतेषु	- अ. पुं. स. ब.
किम्	- म. नपुं. द्वि. ए.
च	- अव्ययम्

सुभाषितम् - १

व्याकरणांशा:

करुणाम्	- आ. स्त्री. द्वि. ए.
बहुलीकरोति	- बहुली + कृ धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.
सत्सङ्गतिः	- इ. स्त्री. प्र. ए.
कथय	- कथय् धातुः परस्मैपदी लोट्-लकार: म. ए.
किम्	- म. नपुं. द्वि. ए.
न	- अव्ययम्
करोति	- कृ धातुः परस्मैपदी लट्-लकार: प्र. ए.
पुंसाम्	- स. पुं. ष. ब

सुभाषितम् - २

किं चन्द्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः कुमुदावबोधम् ।
स्वभाव एवोन्नतचेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ।।

पदविभाग:

किम्, चन्द्रमाः, प्रत्युपकारलिप्सया, करोति, गोभिः, कुमुदावबोधम्,
स्वभावः, एव, उन्नतचेतसाम्, सताम्, परोपकारव्यसनम्, हि, जीवितम् ।

सन्धिः

स्वभावः + एव - विसर्ग-लोपः
एव + उन्नतचेतसाम् - गुण:

सुभाषितम् - २

वाक्यविश्लेषणम्

क्रिया	-	करोति
प्रथमा	-	किम्, चन्द्रमाः, स्वभावः, परोपकारव्यसनम्, जीवितम्
द्वितीया	-	कुमुदावबोधम्,
तृतीया	-	प्रत्युपकारलिप्सया, गोभिः
षष्ठी	-	उन्नतचेतसाम्, सताम्
अव्ययम्	-	एव, हि

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- करोति (किम्)	
कः करोति किम् ?	- चन्द्रमाः	चन्द्रः
कं करोति किम् ?	- कुमुदावबोधम्	कुमुदपुष्पाणां विकसतम्
काभिः करोति किम् ?	- गोभिः	किरणैः
कया करोति किम् ?	- प्रत्युपकारलिप्सया	प्रत्युपकारं प्राप्तुम् इच्छन्
क्रिया	- (भवति)	
कः भवति ?	- स्वभावः	
केषां स्वभावः ?	- सताम्	सत्पुरुषाणाम्
कीदृशानां सताम् ?	- उन्नतचेतसाम्	उदारचित्तानाम्

सुभाषितम् - २

अन्वयरचना प्रतिपदार्थः च

क्रिया	- भवति	
किं भवति ?	- जीवितम्	जीवनम्
कीदृशं जीवनम् ?	- परोपकारव्यसनम्	परोपकारेण
केषां भवति ?	- (तेषाम्)	व्यसनेन युक्तमेव

सुभाषितम् - २

अन्वय:

चन्द्रमाः गोभिः कुमुदावबोधं प्रत्युपकारलिप्सया करोति किम् ? उन्नतचेतसां सतां स्वभावः एव (सः) । तेषां जीवितं परोपकारव्यसनं हि ।

तात्पर्यम्

चन्द्रः स्वकिरणैः कुमुदपुष्पाणि विकासयति । किन्तु 'एतानि कुमुदपुष्पाणि मम प्रत्युपकारं कुर्वन्तु' इति इच्छा तस्य मनसि कदापि न भवति । स तु अतीव सहजरूपेण तत् कार्यं करोति । एतादृशः परोपकारः उदारचित्तानां महात्मनां स्वभावः एव भवति । परोपकाररूपं व्यसनं सर्वदा तेषां जीवने भवति एव । कस्माच्चिदपि प्रत्युपकारस्य निरीक्षाम् अकृत्वा एव ते स्वभावसहजया प्रवृत्त्या सर्वेषाम् अपि उपकारं कुर्वन्ति ।

सुभाषितम् - २

व्याकरणांशा:

किम्	- म. नपुं. प्र. ए.
चन्द्रमाः	- स. पुं. प्र. ए.
प्रत्युपकारलिप्सया	- आ. स्त्री. तृ. ए.
करोति	- कृ धातुः लट् प्र ए.
गोभिः	- ओ. पुं. तृ. ब.
कुमुदावबोधम्	- अ. पुं. द्वि. ए.
स्वभावः	- अ. पुं. प्र. ए.
एव	- अव्ययम्
उन्नतचेतसाम्	- स. पुं. ष. ब.
सताम्	- त. पुं. ष. ब.
परोपकारव्यसनम्	- अ. नपुं. प्र. ए.
हि	- अव्ययम्
जीवतम्	- अ. नपुं. प्र. ए.

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

उपवनात् प्रस्थितः हंसः विदर्भदेशं प्राप्तवान् ।
राजधान्यां कुण्डिनपुरे सः एकम् उद्यानं गतवान् ।
तत्र एव दमयन्ती सखीभिः सह आगतवती ।
सुवर्णहंसं दृष्ट्वा दमयन्ती आश्चर्यान्विता अभवत् ।
'कोलाहलः न कर्तव्यः' इति सा सखीः सूचितवती ।
ततः एकाकिनी एव सा तं ग्रहीतुम् उद्युक्ता । हंसः
अपि दमयन्तीं बहुदूरम् अनयत् । एकान्ते
हंसदमयन्त्योः सम्भाषणम् आरब्धम् ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

हंसेन उक्तम् - 'अहं सामान्यः हंसः न । मां बन्धुं सः नलः एकः एव समर्थः । नलः विद्यावान्, रूपवान्, गुणवान् च' इति । एवं नानाप्रकारैः नलमहाराजं वर्णयित्वा नलस्य विषये दमयन्त्याः भावं ज्ञात्वा सः - 'नलः अपि भवतीम् इच्छति' इति उक्तवान् । तदा दमयन्ती नलं मनसा स्वीकृतवती ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

तया उक्तम् - 'हंस! मम जीवनम् एव समर्पयितुम् अहं सिद्धा । मदीयम् अनुरागभावं नलाय निवेदय' इति । हंसः अपि शीघ्रं विदर्भदेशं परित्यज्य पुनः निषधदेशं प्राप्तवान् । हंसस्य निर्गमनात् अनन्तरं दमयन्ती प्रासादं गता । सा मनसि नलम् एव चिन्तयन्ती बहु दुःखिता अभवत् । मन्मथबाधा आरब्धा । सा सर्वत्र नलमहाराजम् एव पश्यति स्म । रात्रौ चन्द्रकिरणेषु सत्सु अपि विरहतापेन पीडिता भवति स्म । एवं बहुप्रकारैः विरहपीडिता सती सा शरीरेण अपि कृशा, पाण्डुरा च जाता ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

एतादृशीम् अवस्थां प्राप्तवतीं दमयन्तीं विलोक्य भीमराजस्य वैद्यः अमात्यः च राजानम् उक्तवन्तौ - 'राजन् ! तव पुत्र्याः विवाहमहोत्सवं स्वयंवरपद्धत्या निर्वर्तय' इति । भीमराजः अपि स्वयंवरं कर्तुं निश्चितवान् । अतः सः सर्वेभ्यः स्वयंवरस्य आह्वानं प्रेषितवान् ।

इयं वार्ता देवलोकम् अपि प्राप्ता । नारदः इमां वार्तां श्रुत्वा अमरावतीं गतवान् । तेन सह पर्वतः नाम ऋषिः अपि आसीत् । तौ उभौ अपि इन्द्रसभां गतवन्तौ । सभाजना: सर्वे अपि उत्थाय गौरवं दर्शितवन्तः । कुशलसम्भाषणम् आरब्धम् ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

इन्द्रः पृष्टवान् - 'नारदमहर्षे ! आत्मीयानां सहवासेन आनन्दः भवति । पुण्यवन्तः नृपाः पूर्वं स्वर्गम् आगच्छन्ति स्म, गच्छन्ति स्म च । सम्प्रति राजानः अत्र न आगच्छन्ति । इदानीं नलशासनकालः । किमर्थं राज्ञां गमनागमनं नास्ति ?' इति ।

नारदेन उक्तम् - 'महेन्द्र! यागशतेन इन्द्रपदवी लभ्यते किल ? राजानः पूर्वं यागान् अनुष्ठाय लब्धपुण्याः इह आगच्छन्ति स्म । इदानीं भूमौ भीमराजस्य पुत्री दमयन्ती अनुपमा सुन्दरी अस्ति । सर्वे राजानः तस्यां साभिलाषाः स्वर्गं न आयान्ति' इति ।

काव्य-कथा - नैषधीयचरितम्

नारदस्य इदं वचनं श्रुत्वा इन्द्रादयः देवाः बहु सन्तुष्टाः । ते अपि दमयन्तीम् अभिलषन्तः भूमिम् आगन्तुम् उत्सुकाः अभवन् । दमयन्तीसौन्दर्यविषयं श्रुत्वा अप्सरसः लज्जिताः अभवन् । ततः इन्द्रादयः अष्ट दिक्पालकाः दमयन्तीं वशीकर्तुं भूमिं प्रति प्रस्थिताः । मार्गे नैषधः नलमहाराजः मिलितः । देवाः तं दृष्ट्वा स्वकीयं सौन्दर्यम् अनिन्दन् । सर्वे स्वीयपरिचयम् अवदन् । इन्द्रः नलं प्रार्थितवान् – 'महाराज ! भवान् अस्माकं दूतकार्यं करोतु । दमयन्तीम् अस्माकम् इच्छां निवेदयतु' इति । नलः एतत् अङ्गीकृत्य मायाशरीरेण दमयन्तीसमीपं गतवान् ।

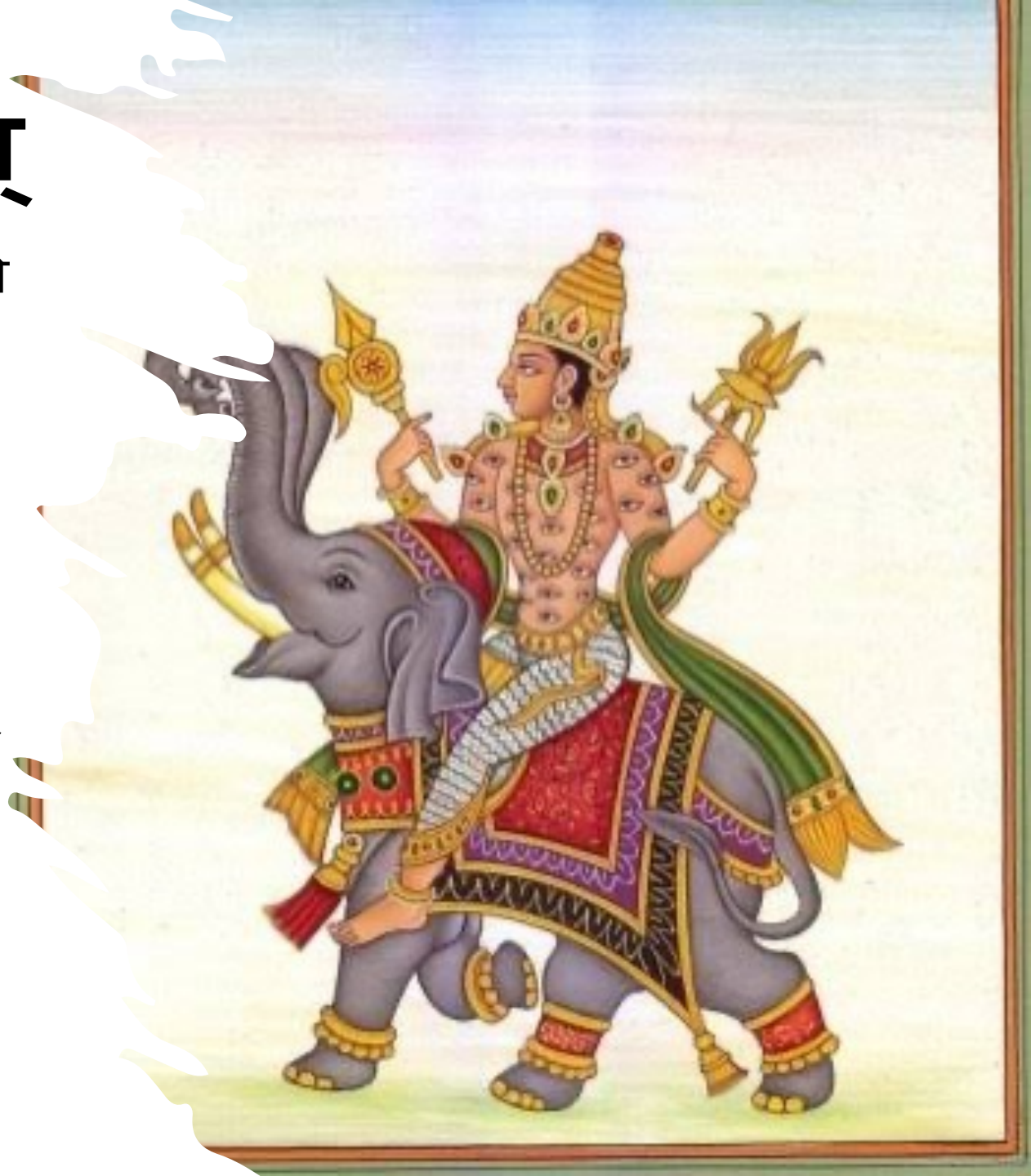

खण्डकाव्यम्

- संस्कृतपद्यकाव्यस्य अपरः प्रभेदः खण्डकाव्यम् ।
- खण्डकाव्यं स्वरूपेण भावगीतम् इव ।
- महाकाव्ये इव खण्डकाव्ये सर्गसङ्ख्याविषये, श्लोकसङ्ख्याविषये वा कोऽपि नियमः नास्ति ।
- केषुचित् काव्येषु पञ्चषाः श्लोकाः भवेयुः केषुचित् षट्सप्तशतं श्लोकाः भवेयुः ।
- श्लोकेषु परस्परं सम्बन्धः आवश्यकः इत्यपि नास्ति ।
- प्रत्येकं श्लोकः अपि पृथक् काव्यमिव रसभावादिपरिपूर्णः भवति ।
- शृङ्गारः, नीतिः, भक्तिः, धर्मः, सन्देशः इत्यादयः विषयाः खण्डकाव्येषु वर्णिताः दृश्यन्ते ।

खण्डकाव्यम्

प्रसिद्धानि कानिचित् खण्डकाव्यानि

मेघदूतम् & ऋतुसंहारः	- कालिदासः
गाथासप्तशती	- हालराजः
आर्यासप्तशती	- गोवर्धनः
शृङ्गारशतकम्	- भर्तृहरिः
अमरुशतकम्	- अमरुकः
भामिनीविलासः	- जगन्नाथः

दूतकाव्यम्

- खण्डकाव्यस्य एव अपरः प्रभेदः दूतकाव्यम् ।
- इष्टं जनं प्रति दूतद्वारा सन्देशप्रेषणमेव अत्रत्यं वैशिष्ट्यम् ।
- रामायणे रामः सीतां प्रति आञ्जनेयद्वारा सन्देशं प्रेषयति ।
- नलः दमयन्तीं प्रति हंसद्वारा सन्देशं प्रेषयति ।
- एतस्मात् सन्देशप्रेषणव्यवहारात् प्रभावितः सन् कालिदासः मेघदूतं लिखितवान् इति प्रतिभाति ।
- मेघदूतत: एव दूतकाव्यानाम् आरम्भः जातः इति वक्तुं शक्यते ।
- मेघदूतं खण्डकाव्यस्य उदाहरणम् इति पूर्वं सूचितम् अस्ति ।
- दूतकाव्यं खण्डकाव्यस्य एव अन्यः प्रभेदः इति कारणतः तत्रापि तस्य नाम लिखितम् ।

मेघदूतम्

- कश्चित् यक्षः शापवशात् स्वप्रियायाः बहुदूरे रामगिर्याश्रमे निवसति ।
- आषाढमासस्य आरम्भे मेघं दृष्ट्वा सः विरहोत्कण्ठितः भवति ।
- तं मेघमेव दूतं कृत्वा तद्द्वारा प्रियायै सन्देशं प्रेषयति सः ।
- रामगिरितः अलकानगरीं प्रति गमनमार्गस्य, मार्गे स्थितानां नगराणां, नदीनां, जनपदानां च वर्णनं, पत्नीं प्रति सन्देशनिरूपणं च अतीव मनोहरशैल्या अत्र निरूपितम् अस्ति ।
- मेघदूतस्य शैल्या सौन्दर्येण च प्रभाविताः सन्तः बहवः अनन्तरं दूतकाव्यानि रचितवन्तः ।

मेघदूतम्

प्रसिद्धानि कानिचित् दूतकाव्यानि

- हंससन्देशः - वेदान्तदेशिकः
- पवनदूतम् - धोयीकविः
- चन्द्रदूतम् - जम्बूकविः
- घटकर्परः - घटकर्परः